

שינוי אקלים ודמיון סביבתי במזרח התיכון

נתליה גוטקובסקי

"הכיבוש הישראלי בעזה ובגדה המערבית הסתיים אתמול". כך הצהירה הרשות הפלסטינית במסמך שהכינה עבור האו"ם ב־2016, ובו תרחישים שונים של שינוי האקלים בפלסטין. במסמך זה התמודדה הרשות עם שאלות דמיון סביבתי המשמשות לה בסיס להיערכות אקלימית מקומית: האם ומתי תסתיים השליטה הישראלית בפלסטינים? כיצד ייראה ניהול השליטה, השטחים והמשאבים הפלסטיניים עם הקמתה של מדינה פלסטינית? אם תוקם מדינה כזאת, מה יהיה קצב השיבה של הפליטים הפלסטינים? האם אלה ישובו רק לשטחי פלסטין של '67 או גם לשטחי ישראל (Stamatopoulou-Robbins 2018)? הקשר בין סיום הכיבוש להיערכות אקלימית עלה גם בדברים שנשא ראש הממשלה הפלסטיני מוחמד אשתייה בפני ראשי המדינות בוועידת האקלים שהתקיימה בשארם אלשיח' בנובמבר 2022. אשתייה הדגיש את אתגרי ההיערכות האקלימית בשעה שישראל פוגעת הן בסביבה הן באנשים בפלסטין באמצעות הרחבת התנחלויות, גזלת אדמות, עקירתם של מאות אלפי עצי זית ואפליה מתמשכת בהקצאת זכויות המים. דבריו לכאי הוועידה פורסמו רק בעיתונות בשפה הערבית.

דמיון סביבתי אחר בתכלית על מקומה של ישראל באזור לאור שינויי האקלים שרטטה המשלחת הישראלית לוועידה. בביתן שנשא את הסיסמה "ישראל – סביבה של חדשנות" מוצבה ישראל כאזור לגויים בשלל יוזמות בתחום האקלים-טק, ובהן פתרונות טכנולוגיים חדשניים להפחתת פליטות פחמן, במיוחד בחקלאות, ובחידושים בתחום מערכות מים חכמות וחסכוניות. העיתונות הישראלית ציינה בסיפוק את השתתפותה של השרה להגנת הסביבה תמר זנדברג בפורום סגור למדינות המזרח התיכון, לצד מדינאים מעיראק, עומאן, לבנון ומדינות נוספות שאיתן אין לישראל יחסים דיפלומטיים. זנדברג ציינה כי אתגרי האקלים ויוזמות אקלים אזוריות ימלאו בשנים הקרובות תפקיד חשוב בבניית יחסיה של ישראל במזרח התיכון (ירון 2022). כלל הרגעים הללו ממחישים דמיונות סביבתיים של שינוי האקלים בישראל/פלסטין ובסביבתן.

דמיון סביבתי הוא הרעיונות והתפיסות שקבוצות מפתחות לגבי אזור מסוים; לגבי התהליכים, האנשים, בעלי החיים והצמחים שהביאו אותו למצבו הנוכחי; ולגבי מה שראוי שיהיה מצבו. דמיון סביבתי מיתרגם לתוכניות התערבות שמטרתן לממשו. הוגי הדמיון הסביבתי והתוכניות שהם טווים הופכים דמיון קולקטיבי למציאות חדשה, ובה נוצרות קבוצות של מנצחים ומפסידים (Davis 2011; 2016). את המושג דמיון סביבתי טבעה האקולוגית הפוליטית דיאנה דייוויס, שמראה במחקרה כיצד כוחות קולוניאליים במזרח התיכון דמיינו את הסביבה המקומית כמדולדלת ופגועה וכיצד הדמיון הסביבתי האירופי יצר היסטוריה של פרוגרמות מדע ופיתוח, ואלה שימשו את הכוחות האירופיים לניצול משאבים על חשבון אקולוגיות וקבוצות מקומיות וילידיות (שם). היסטורית, לתזה של דייוויס יש כוח הסברי רב ברמה המקומית.¹ אך במסה זו לא אציע היסטוריה סביבתית, אלא אשתמש במושג הדמיון הסביבתי שטבעה דייוויס ככלי אנליטי המאפשר לחקור את מערך אפשרויות הפעולה להתמודדות עם אתגרי האקלים: מי זוכות לדמיון את הסיפור של שינוי האקלים, אילו מערכי גיטימצייה ותוכניות פעולה נוצרים בעקבות הדמיונות הללו, ובאילו שבילים עלינו לפסוע כדי ליצור עתיד שראוי, כדאי או אפשר לחיותו? במילים אחרות, מהו הדמיון הסביבתי של שינוי האקלים, ולאן הוא עתיד להוביל אותנו בזירה המקומית? הדמיון הסביבתי הפלסטיני ששרטטתי לעיל נשמע למרבית הישראלים כפנטזיה פרועה. לעומת זאת, חוקרות סביבה בפלסטין רואות את המאמצים האקלימיים הישראליים כטיוח סביבתי (greenwash) של המצב הקולוניאלי באמצעות טכנולוגיות ירוקות. ביקורת חריפה לא פחות הן מנסחות כלפי מאמצי הדיפלומטיה הסביבתית של הרשות הפלסטינית, שלדבריהן מנרמלת את הכיבוש הישראלי (Stamatopoulou-Robbins 2018; Dajani 2022) ומשמרת קולוניאליזם אקלימי, המנציח את ההיסטוריה של גזלת המשאבים הפלסטיניים ומקבל ללא סייג את מציאות האפליה והשליטה במשאבים ובזכויות הפוליטיות באזור. חוקרות אלו תובעות מאיתנו לחשוב על המציאות האקלימית המקומית באמצעות עקרונות של דה-קולוניזציה לאוכלוסייה הכבושה בפלסטין וברמת הגולן (Dajani 2020; Hughes et al. 2022).

הקריאה לדה-קולוניזציה בהקשר האקלימי המקומי מעוגנת בביקורת שמשרטטים בפנינו בעשור האחרון תיאורטיקנים ילידים, כותבים במסורת לימודי שחורים וכותבים באסכולה המרקסיסטית-אקולוגית. כותבים אלו פורשים עבורנו דמיון סביבתי חלופי של העידן הנוכחי, דמיון שמציע הסברים שונים בתכלית לשאלה כיצד הגענו עד הלום ומה עלינו לעשות מכאן והלאה. המשותף לביקורות שלהם הוא קריאת תיגר על מושג האנתרופוקן, שהפך לקונסנזוס ומדגיש את אחריותה של האנושות למצב האקלימי הנוכחי.

1 התזה של דייוויס משמשת לא רק להבנת ההיסטוריה האקולוגית של פרויקטים קולוניאליים אלא גם להבנת הסביבתנות הישראלית והחזונות שלה. ראו למשל שדה 2017.

אתגור המושג "עידן האדם", שצמח במדעי הטבע והפך דומיננטי בשיח על שינוי האקלים, מבהיר כיצד המושג הזה הוא בעצמו מקרה קלאסי של דמיון סביבתי. לפי רעיון האנתרופוקן, המצאת מנוע הקיטור בסוף המאה השמונה-עשרה הייתה הרגע המכונן שהפך את האדם לכוח גיאולוגי (Crutzen and Stoermer 2000). מושג האנתרופוקן משרטט דמיון סביבתי של הזמן, המרחב והסוכנים של שינוי האקלים: המהפכה התעשייתית היא שורש המשבר, ובני האדם (האירופים) הם השחקנים המניעים את העולם ואת שינוי האקלים. להבדיל, דמיון סביבתי חלופי טמון בתובנות של המסורות הביקורתיות, שנקודת מבטן על שינוי האקלים מוצגת בכלים של מדעי החברה. כלים אלו מאפשרים לנו לבחון מחדש כיצד כל זה קרה, לאן פנינו מועדות, מיהם השחקנים ומהן פרוגרמות הפעולה בעקבות הבנת שורשי המשבר האקלימי.

ביקורת האנתרופוקן יוצאת נגד הדמיון של "עידן האדם", שלפיו האנושות כולה נתפסת ככוח אחיד, ומצביעה על הקבוצות בחברה שהפכו לכוח גיאולוגי ועל התהליכים החברתיים שאפשרו זאת. כך למשל, מדעני חברה במסורת המרקסיסטית-אקולוגית טוענים שהעידן הגיאולוגי הנוכחי הוא עידן ה"קפיטלוקן": הם רואים בהון כוח גיאולוגי, וקובעים כי הקבוצות המחזיקות בהון הפכו לכוח שמשנה את פני כדור הארץ ואת החיים בו (Malm and Hornborg 2014; Moore 2017). כותבים אלו תוקפים גם את תיארוך האנתרופוקן לראשית המהפכה התעשייתית. תחת זאת הם בוחנים את הכוחות שהחזיקו (ועודם מחזיקים) באמצעי הייצור שפלטו (ועודם פולטים) גזי חממה, ושואלים מי הם הנהנים מפירות המהפכה התעשייתית. לדידם, שורשי המשבר – ראשית המצב הקפיטלוקני – נעוצים במאה השש-עשרה ובקפיטליזם המרקנטילי שנוצר במושבות, שכן ההון שאפשר את המהפכה התעשייתית צמח מתוך כלכלת הניצול החקלאי הנרחב וכוח העבודה המשועבד במטעי העבדות במושבות. ההכרה במטעי העבדות כבאתר שעבוד אנושי וביולוגי מקשרת בין הכתיבה המרקסיסטית-אקולוגית לזו הפוסט-הומניסטית, המדגישה את חשיבות יחסי האדם עם החי והלא-אנושי שסביבו. הכרה זו הביאה את דונה הראוויי ובני שיחה להציע שהעידן הנוכחי הוא "עידן המטעים", *plantationocene* (Haraway 2015), עידן של שליטה ושעבוד האחר והטבע. מושג זה התפתח מאוד באנתרופולוגיה ובגיאוגרפיה (Davis et al. 2019).

ביקורת חריפה על המחיקה הגלומה בדמיון הסביבתי של האנתרופוקן עלתה מתוך מסורות שיח וחשיבה של גיאוגרפיה שחורה ולימודי שינוי אקלים ילידיים. קתרין יוסוף, למשל, ממסגרת את התקופה כ"מיליארד אנתרופוקנים שחורים" (Yusoff 2018). יוסוף

2 המושג עידן המטעים עלה רק בשולי מאמרה של הראוויי, אך קנה לו אחיזה והתפשט כאש בשדה קוצים. הראוויי מציעה לכנות את העידן הנוכחי כתולהוקן (*chthulucene*), מושג שהיא מפתחת בספרה *Staying with the Trouble* (Haraway 2016). באמצעות מושג זה היא כורכת יחדיו את העבר, ההווה והעתיד האקולוגי-אנושי ומבקשת לחשוב כיצד לחיות בפלנטה הפגועה מתוך יצירת קרבה וקשרים עם יתר החיים על פני כדור הארץ.

שופכת אור על אותם מיליארד שחורים וצאצאיהם ששועברו בכריית מחצבים ובמטעים. השימוש שלה בארטיקולציה המסוימת הזאת מנכיח את השבר האקלימי לא כאירוע חד-פעמי אלא כחוויה היסטורית ומתמשכת של כלל העבדים השחורים ושל צאצאיהם. כותבות אחרות במסורת הגיאוגרפיה השחורה (McKittrick 2013; Davis *et al.* 2019) עומדות על התפקיד המרכזי שמילאו הגזענות, השעבוד ושליטת האנושיות בכלכלת המטעים ועל היותם בסיס לעידן הנוכחי. הן מדגישות כי שינוי האקלים אינו מצב חדש, וכי הוא מבטא את התעצמותן של האלימות והגזענות הקפיטליסטיות והקולוניאליות-התיישבותיות הכרוכות יחדיו זה מאות שנים ומעוגנות ב"המטת סופי עולמות". קרי, שינוי האקלים איננו אירוע חד-פעמי ויוצא דופן של סוף העולם כפי שאנחנו מכירים אותו, אלא מבנה פוליטי-כלכלי-גזעי שאותו הרגישו קבוצות מודרות ומוגזעות במשך מאות שנים, וכעת חווה אותו כלל האנושות. הביקורות הללו משרטטות דמיון סביבתי אלטרנטיבי לרמיון האנתרופוקן: המסורת המרקסיסטית-אקולוגית מציבה בלב הדמיון הסביבתי החלופי את מבנה ההון ומבנה העבודה הכרוכים בניצול הטבע, ואילו הגיאוגרפיה השחורה מסבירה את המצב הנוכחי במרכזיותם של גזענות, שעבוד ומחיקת עולמות מתמשכת. המשותף לאסכולות הללו הוא סימון הקשרים בין עליית הקפיטליזם לפרויקט הקולוניאליזם ההתיישבותי וראייתם כמנגנון ניצול העומד בשורשי המצב האקלימי.

גם ההיסטוריה הסביבתית והאקולוגיה הפוליטית מראות כי התהליכים האקולוגיים והביולוגיים שיצרו תנועות האוכלוסייה האנושית והלא-אנושית בעקבות הקולוניאליזם ההתיישבותי שינו באופן חסר תקדים את המערכות האקולוגיות והביולוגיות שבהן חיו האוכלוסיות הילידיות טרם הגעתם של המתיישבים החדשים (Melville 1994; Crosby 2015). המבנה הכלכלי של מושבות הקולוניאליזם ההתיישבותי הביא חברות ילידיות אל סף כליה. הגעתם של האירופים ליבשות אמריקה, ויצירתו של סחר גלובלי שהביא לתנועה אדירה של מינים על פני היבשות והאוקיינוסים (חיות מבויתות, גידולים חקלאיים ופתוגנים), ארגנו מחדש את החיים על פני כדור הארץ באופן שהיו לו השפעות ארוכות טווח על מערכות אקולוגיות. גיאולוגים מציינים כי הסדר הגלובלי החדש, שהחל במאה השש-עשרה, הותיר רישום בולט בשכבות הקרקע ובאטמוספירה. סימון לוואיס ומארק מסלין (Lewis and Maslin 2015) טוענים כי צניחה חדה ברמות הפחמן הדו-חמצני בליבה הארקטית סביב 1610 קשורה במותם של כחמישים מיליון ילדים ביבשות אמריקה בשילוב של מגפות, מלחמות, שעבוד ורעב. החקלאות הילידית ביבשת אמריקה כמעט נכחדה, היקף היערות גדל מאוד, ואלה הביאו לירידה חדה בפליטות הפחמן הדו-חמצני. משמע, גם מדעי כדור הארץ קושרים את שינוי האקלים לאקולוגיה שיצר הקולוניאליזם ההתיישבותי. חוקרות וחוקרים מתחום לימודי האקלים הילדיים (indigenous climate change studies) קובעים כי החורבן והשוואה האקולוגית מתעצמים עד היום, וכמו עמיתיהם מתחום הגיאוגרפיה השחורה גם הם אינם רואים בשינוי האקלים דבר חדש. הם מדגישים כי

קבוצות ילידיות הן הפגיעות ביותר במשבר האקלים, גם בשל עוניין וגם משום שהן מועדות לפליטות אקלים (Davis and Todd 2017; Whyte 2017). לדידם, הדמיון הסביבתי של האנתרופוקן, הממסגר את משבר האקלים כעידן חדש בתולדות האנושות, שב ומוחק את מאבקהם של עמים ילידיים המתמודדים זה מאות שנים עם קריסת המערכות האקולוגיות סביבם, אוברדן המגוון הביולוגי, קריסת הכלכלה, עקירות ופירוק בין-דורי של הקהילה (Whyte 2018). קייל וייט, מירי לביא-נאמן, שחר שלוח ואחרים מראים כי אף שהסתגלות לשינויים עונתיים סביבתיים הייתה חלק מאורח החיים של קבוצות ילידיות נוודיות, שיבוש התנאים הטבעיים – למשל מניעת השימוש במי גשם ומניעת אגירתם, או נישולן של קהילות משטחי מרעה וליקוט מזון – הופך את הכיבוש הקולוניאלי למשטר אקלימי.³ לפיכך, שינוי האקלים הגלובלי אינו מצב חירום כי אם מעין דז'ה וו עבור עמים ילידיים, שנאלצים שוב ושוב להסתגל ולשרוד לנוכח שינויים דרמטיים בסביבה שנגרמים בגלל הניצול הקולוניאלי-קפיטליסטי של האדם והטבע (Whyte 2016).

הביקורות הללו משקפות דמיונות סביבתיים מושקפים של העידן הנוכחי. התרומה שלהן אינה טמונה רק בהסבר החברתי החלופי שהן מספקות למשבר האקלים; הן מציעות גם סט כלים קונספטואלי לפעולה.⁴ בעיניים מערביות הרגע הנוכחי אמנם נראה כמשבר יוצא דופן בהיסטוריה הגלובלית, אבל החיבור בין ההיסטוריה הילידית להיסטוריה שחורה, בחינת מבנה העבודה, והיסטוריית היחסים שבין האדם והטבע תובעים מאיתנו להכיר בכך ששינוי האקלים מעוגן ביחסי ניצול, ושאי-אפשר להתמודד עימו רק באמצעות מנגנוני תיקון כלכליים וטכנולוגיים לצמצום פליטות הפחמן. עלינו להבין שנדרשות תמורות מהותיות ביחסים הפוליטיים בין אדם לאדם ובין אדם לסביבה.

מבקר הספרות פרדריק ג'יימסון טען שקל לנו יותר לדמיין את סוף העולם מלדמיין את סופו של הקפיטליזם. טענה זו תובעת מחשבה על כל אותם מבני כוח שהפכו כה דומיננטיים בחיינו עד שקל לנו יותר להרהר בקריסת כלל מערכות החיים מאשר לדמיין את העבודה שעלינו לעשות למען עתיד צודק שיבטיח חיים טובים על פני כדור הארץ. אני מחברת את הקריאה של ג'יימסון ללימודי שינוי אקלים ילידיים, גיאוגרפיה שחורה וכתובה מרקסיסטית-אקולוגית ופוסט-הומניסטית. האסכולות הללו נבדלות בהיסטוריה האינטלקטואלית שלהן ובדגשי הביקורת שלהן, אך רב בהן המשותף על המפריד, כפי שמשתקף מקואליציות למען צדק אקלימי המחברות בין מאבקים של קבוצות מנושלות

3 לביא-נאמן ושלוח 2022; Stamatopoulou-Robbins 2021; Whyte 2018; Tesdell et al. 2019.

4 חלק מהחוקרים שהזכרתי יוצרים חיבורים בין ידע אקדמי למעורבות פוליטית בנושאי צדק סביבתי ואקלימי. כך למשל, קייל וייט מאוניברסיטת מישיגן מעורב בתכנון מדיניות של צדק אקלימי במדינת מישיגן ומשמש חבר בוועדה המייעצת בנושא צדק אקלימי בבית הלבן.

היסטורית.⁵ טענה מרכזית משותפת למסורות הללו היא שההפרדה בין בני האדם לכוחות אחרים בטבע, ורציונל הניצול והשעבוד של האדם את הטבע, הם החלטה חברתית שאינה נובעת מ"טבע האדם" ומהיגיון כולל וחוצה תרבויות. הפסקת יחסי הניצול היא התמורה העיקרית הנדרשת ליצירת יחסים חיוניים ומפרים בין אדם לאדם ובין האדם לטבע. זהו חזון לחיי חברה וסביבה המבוססים על יחסי גומלין ועל שיתופי פעולה בין קבוצות למען הישרדות משותפת; זוהי גם קריאה בלתי מתפשרת למיגור גזענות ולהכללת צדק אקלימי במדיניות, בכלכלה ובמדע.⁶ הטענה במסורות הללו היא כי כל עוד התודעה החברתית והפעולה הפוליטית הסביבתית הן נצלניות – אפילו בשמה של תעשייה וטכנולוגיה ירוקה – יחמירו תופעות משבר האקלים עוד יותר, משום שהסוגיה העומדת לפתחנו אינה רק צמצום פליטות גזי חממה אלא בעיית הלכידות האנושית, הגזענות ואי-השוויון, והצורך בשיתוף פעולה בין כוחות שונים מאוד לשם התמודדות עם אתגרי שינוי האקלים.

קריאה זו יכולה להשמע תמימה, "מחבקת עצים". אך זוהי קריאה פוליטית הכרחית לנוכח המצב האקלימי והפתרונות הטכנו-כלכליים המדוברים. בעולם המערבי עסוקים בשוקי פחמן, קידום טכנולוגיות ירוקות לצמצום פליטות גזי חממה והתייעלות אנרגטית, אך פתרונות אלו וההסדרים הנלווים אליהם מקדמים פעמים רבות מדי את הסטטוס קוו הקפיטליסטי והקולוניאלי, המתבסס עדיין על פיתוח טכנולוגי וצבירת עושר על חשבון אוכלוסיות ילידיות ומנושלות היסטורית. מיזמים כלכליים של אנרגיה מתחדשת ושימור מגוון ביולוגי מתבצעים לעיתים קרובות על חשבון הזכויות הסביבתיות של קבוצות ילידיות ומקומיות, ברחבי העולם וגם בישראל/פלסטין.⁷ בה בעת, הקבוצות שגרמו לנזק הסביבתי המועט ביותר הן גם הפגיעות ביותר לאיזומי האקלים. אתגרי שינוי האקלים יכולים מחד גיסא לחזק דרוויניזם חברתי, אך מאידך גיסא הם מבהירים את התלות ההדדית של שחקנים במערכת. רק לאחרונה המחיש משבר הקורונה את התלות ההדדית האקולוגית והאפידימיולוגית בין חברות ואת היותן חלק מרקמה גלובלית אחת. בעת מגפת הקורונה, מדינות שאגרו חיסונים בלי לבטא סולידריות מעבר לגבולות הלאום – וישראל ביניהן – הפכו את האנושות כולה לפגיעה יותר. אי-השוויון החיסוני הגלובלי הביא לכך שהנגיף לא הפסיק להשתכלל ולייצר זנים חדשים. אילו הייתה חלוקת החיסונים שוויונית יותר, היה העולם ממגר את המגפה מהר יותר. דפוסי אי-השוויון העולמיים והמקומיים בלטו אז לעין, אך המגפה גם המחישה שאפשר לחולל שינויים רדיקליים בתפיסות העבודה, הכלכלה, המשפחה והחיים בכלל. לא היה אפשר עוד להתעלם מהתלות במערכת משותפת. לעולם

5 דוגמאות לכך הן התארגנויות כדוגמת הברית לצדק אקלימי (Climate Justice Alliance), שצומחות מלמטה ומחברות בין מאבקים של קבוצות מוכפפות, או העבודה הפוליטית שנעשית למען מעבר צודק (just transition) לכלכלה דלת פחמן – עבודה המשפיעה במידה ניכרת על שיח מדיניות האקלים הגלובלית בעשור האחרון.

6 McKittrick 2013; Davis and Todd 2017; Whyte 2018; Davis et al. 2019

7 Fairhead et al. 2012; Dajani 2020; Hughes et al. 2022

המערכי אמנם יש יותר כסף וטכנולוגיה כדי להתגונן מפני שינוי האקלים, אבל עליו גם מוטלת האחריות ההיסטורית למשבר והוא יהיה זה שיתמודד לבסוף גם עם פליטי אקלים שיתדפקו על דלתותיו.

משבר האקלים, המתבטא הן ביחסים חברתיים הן ביחסים שבין החברה האנושית לטבע, תובע לדמיין דמיון סביבתי אחר, כזה שפורם את ההיררכיה ויחסי הכוח הקיימים ומכיר ביחסי התלות האזוריים. במבט מקומי, ישראל מתנהלת כמבצר ומדמינת שהיא באירופה ולא במזרח התיכון. המדינה מסתגרת באמונתה ביכולותיה – הכלכלית, הביטחונית, הטכנולוגית, המדעית – שהן מפותחות בהשוואה לשכנותיה. אך האם כל אלה יגנו עליה בעת התפרצויות של מגפות, שתדירותן עתידה לגדול, או מפני מזיקים בחקלאות שעלולים להשמיד יבולים מקומיים ולהעצים את האיבה בין השכנים הזקוקים למזון, למים ולחשמל? ירדן היא אחת המדינות הצחיחות בעולם, ובעלות הברית האחרות של ישראל באזור הן משטרים רודניים, אמנם עשירים כקורח אך תלויים למחייתם במים מותפלים ובייבוא מזון מיבשות אחרות (Rabinowitz 2020). כיצד אפוא אפשר לדמיין מחדש את הפוליטיקה באזור? מה אפשר לדמיין כאשר המזרח התיכון הולך ומתייבש, והטמפרטורות בו צפויות לעלות?⁸

שינוי אקלים במזרח התיכון יהווה אתגר גדול לייצור החקלאי ולאספקת המזון באזור (FAO 2017), ולכן דמיון סביבתי אחר חייב להציע חלוקת משאבים שונה. לפני כעשור העריך גנטיקאי הצמחים חיים רבינוביץ' שתרחיש אפשרי הוא "צמצום ייצוא המזון מישראל כדי לספק אוכל לאוכלוסייה הגדלה בין הים לירדן" (רינת 2011). באותה תקופה, כאשר במשרד החקלאות ופיתוח הכפר עוצבה אסטרטגיה לפיתוח בר קיימא, תבעו ארגוני סביבה שהמשרד יעצור את ייצוא המזון והמים המגולמים בתוצר החקלאי (משרד החקלאות ופיתוח הכפר 2011), אך המשרד סירב משום שהיה מחויב לייצוא חקלאי ששימש ערוץ כלכלי חשוב בספר ההתיישבותי. מדיניות שכזאת מציבה את פיזור האוכלוסייה באזורי גבול כמטרה התיישבותית וביטחונית שחשיבותה רבה מזו של המחויבות הציבורית לייצור ואספקה מקומיים.⁹ אם כן, רבינוביץ' עמד היטב על האחריות האזורית של ישראל, אך לא השתהה לחשוב על יכולות ייצור המזון בשטחים ובקרב הפלסטינים אזרחי ישראל: המדיניות הישראלית הפקיעה מהם בשיטתיות את אמצעי הייצור החקלאי ואת פוטנציאל הרווח של

8 דני רבינוביץ' משרטט בספרו *The Power of Deserts* (Rabinowitz 2020) דמיון אחר לאזור: נסיכויות המפרץ וערב הסעודית ישקיעו את כספי הנפט שצברו עד כה ביצירת עתיד אנרגטי חלופי של שדות סולריים ויחדלו לשאוב נפט מאדמותיהן. כלומר, מדינות המפרץ יסיטו את עצמן ואתנו ממסלול ההתנגשות עם משבר האקלים. אני סבורה שהרעיון נועז, אך הוא מציע תיקון טכני לבעיות מהותיות במבני הכוח של משטרים אלו ובמבנה החברתי-כלכלי של שוקי האנרגיה, ולהערכת המדינות האמורות לא יוותרו על עושרן הטמון באדמה.

9 אנתרופולוגים מראים כי הפרויקט החקלאי ההתיישבותי בישראל/פלסטין ממשך לשמש כלי לכיבוש קרקע פלסטינית בגדה המערבית ולהצדקת המימון הציבורי ליהודים בלבד לחקלאות בערבה. ראו למשל שני 2021; Groszlik et al. 2021; Kaminer 2022.

פיתוח מקיים (Gutkowski 2018; 2021). חקלאות של משקים קטנים היא הכרחית כאשר יש לספק מזון באופן מבוזר לאוכלוסייה בזמני משבר (Gliessman 2014). לחקלאות הפלסטינית המקומית יש יכולת הסתגלות לתנאי בצורת, לשינויי אקלים ולשינויים באספקת המשאבים (Tsedell *et al.* 2019), ובתנאים של בצורת חריפה יידרשו לה מים. אך החקלאות בישראל נשענת על דוקטרינה קפיטליסטית, המעודדת הגדלה מתמדת של תפוקה ליחידת שטח בלי להכיר, להוקיר ולקדם את הידע החקלאי המקומי שהוא הבסיס לשימור ממשקים חיוניים בין חקלאות, חברה וסביבה. ידע זה נוגע למשל לשימור מגוון ביולוגי, שימור פוריות קרקע, מניעת סחף, יצירת נוף וזהות מקומיים, יצירת קהילות מלוכדות וסולידריות חברתית. דמיון סביבתי חלופי של עידן האקלים בישראל/פלסטין ובמזרח התיכון חייב להתגבר על נקודת המבט של מדינת הלאום בשני כיוונים: לפרוץ את גבולות מדינת הלאום אל מחשבה ברמת המערכת האזורית, וממנה לחזור ולבנות יכולות לייצור מזון ולחלוקתו ברמת הקהילה. האגף לאגרו-אקולוגיה במשרד החקלאות, שהעלה הצעות לסדר יום חקלאי-תזונתי מקומי, רואה בהן היערכות לקראת משבר אקלים ומשבר גיאופוליטי אזורי שיבוא בעקבותיו (טופרוב ואחרים 2018). לצד הצעות אלו אפשר גם לדמיין את ההזדמנויות ששינוי האקלים עשוי לטמון בחובו לטובת חשיבה מקומית ואזורית על תפקיד החקלאות, על תמהילים חדשים של סוגי גידולים ועל זהות כוח העבודה בחקלאות. החקלאות נתפסת בדרך כלל מתוך נוסטלגיה לאומית ציונית או פלסטינית, אך היא חיונית ביותר לאספקת הצרכים הבסיסיים בכל תרחיש אקלימי. תפיסה כזאת תעודד דמוקרטיה של מזון באמצעות ריבוי משקים קטנים ותקדם את הצטרפותן של כל קבוצות החברה לחקלאות, ללא חסמי ההשתייכות ליישובים שיתופיים ובתמיכה נרחבת בהשכלה חקלאית. חקלאות כזאת, כפי שמבינים גם גורמים מקצועיים במשרד החקלאות, חייבת להתחיל בפרקטיקה מקיימת שתצמצם פליטות גזי חממה ותתבסס על עקרונות התזונה הים-תיכונית, שעיקרה מזון מן הצומח ומיעוטה מזון מן החי (שם). מתוך כך היא תקטין את היקפי השעבוד של חיות משק במשקים חקלאיים. אך מדיניות חקלאית כזאת טרם נוסחה על ידי מעצבי המדיניות, אף שהיא עשויה להבטיח ריבונות על אספקת מזון טרי וליצור ביטחון תזונתי לאוכלוסייה המקומית עם שינויי האקלים.

דוגמה לחשיבה מעין זו אפשר לראות במזכר ההכנות שנחתם בנובמבר 2021 בין ישראל לירדן, ואשר עוסק בשיתוף פעולה אזורי לקראת משבר האקלים וביצירת שיתוף פעולה ויחסי חליפין במשק האנרגיה והמים. המזכר פורש תוכנית אזורית חוצת גבולות לאספקת מים לממלכת ירדן, שיקום ים המלח ויצירת תלות של ישראל באנרגיה סולרית מירדן (חסון 2022; קפלן ואחרים 2022). התוכנית מכירה בכך שאין די באספקת המים הנוכחית מישראל לירדן, ושיש להגדילה במאות מיליוני קוב בשנים הקרובות כדי לספק את צרכיה של ירדן המתייבשת. ההצעה לתכנן ממשקים אזוריים חוצי גבולות של מים ואנרגיה משקפת דמיון עתידי של יחסי תלות וסולידריות שישמשו עיקרון מנחה ליציבות

אזורית, במיוחד בתנאי האקלים העתידיים. אך לא כל שיתוף פעולה אזורי בניהול משאבים מבטא את פרימת מבנה הכוח; לעיתים הוא דווקא מעצים את השליטה באמצעות מנגנונים טכניים להתמודדות עם המחסור במשאבים בלי להתייחס לשאלות מהותיות של סיום השליטה, ולכן הוא מעורר התנגדות.¹⁰ יצירתן של תשתיות בישראל שישרתו את הצרכים הקיומיים של ירדן מאתגרת את ההיררכיה בין הגופים הלאומיים במרחב ומשקפת הבנה של התלות ההדדית בין ישראל וירדן לנוכח אתגרי האקלים, אך שיתופי פעולה אזוריים כאלה שאינם כוללים את הפלסטינים הם מסמר נוסף בארון הקבורה של העצמאות הפלסטינית, והם מרחיקים את סיום השליטה הקולוניאלית בפלסטינים ואת האפשרות לפיוס ישראלי-פלסטיני.

המתח שמעוררות יוזמות אזוריות במזרח התיכון גלום אפוא בפער בין הצורך הרחוק להיערך לשינוי האקלים ובין הדחייה המתמשכת של סיום השליטה בפלסטינים. התרחבות שיתופי הפעולה עם משטרים רודניים באזור בלא התייחסות לשאלה הפלסטינית מסמנת שישראל עדיין נוקטת את דוקטרינת הרווח הכלכלי והחדשנות הטכנולוגית ורואה בה מזור לבעיותיה בעידן של הרס אקולוגי, בלי לאמץ חדשנות פוליטית ובלי לקחת אחריות. כך למשל, בימים אלו, עם סיכומה של שנת פעילות שבה התייחסה הממשלה לשינוי האקלים ברצינות רבה יותר מכל ממשלה קודמת, נוספה לראשונה התייחסות לנושא משבר האקלים בהיערכויותיהם של המטה לביטחון לאומי וגופי הביטחון, והוא הוכר כסיכון ביטחוני ואזרחי לתושבי ישראל. הממשלה הקצתה תקציב להיערכות לאירועי מזג אוויר קיצוני, ותקציב נוסף הוקדש לקידום חדשנות מדעית ומחקר אקלימי במדעי הטבע ובמדעים הטכנולוגיים.¹¹ מתוך כך עולה שההיערכות לקראת שינויי האקלים נשענת במידה רבה על דמיון של "ביטחוניזציה אקלימית" לצד אופטימיזם טכנולוגי. אלו, כפי שטענו הוגים במסורות ביקורתיות, רק משחזרים את אותו הגיון שליטה וניצול בלי להתייחס למקור הבעיה.

הסוגיה העומדת לפתחנו היא אפוא עבודת הדמיון של הדה-קולוניזציה בישראל/פלסטין לאור אתגרי שינוי האקלים והצורך לפרק את משטר השליטה המאפיין את האנתרופוקן, אותו משטר שליטה שהמושג "עידן המטעים" מיטיב לתאר. גם בישראל/פלסטין אפשר להתחיל לדמיין ולתכנן עתיד של סיום הסכסוך ודה-קולוניזציה לנוכח המציאות האקלימית. ההצעות העולות כיום מגיעות מארגונים קטנים כמו "אקופיס המזרח התיכון", ארגון שמקדם אג'נדה לגריין-בלו ניו דיל ישראלי-ירדני-פלסטיני ואשר נשען במידה רבה על פרדיגמה לאומית, ולכן מצליח לרכוש לאיטו שותפים ממסדיים באזור וגם מתנגדים – מטעמי

10 מעוז 2020; דגן 2021; Englert 2022; Gutkowski 2021.

11 כן נוצרה רפורמה לחינוך אקלימי בשיתוף פעולה בין המשרד להגנת הסביבה ומשרד החינוך, וזהו אולי הצעד החברתי החשוב יותר בהתערבות הממשלתית בתחום.

אנטי-נורמליזציה או בשל החשש מתלות אזורית בתשתיות. שלא כמו הדמיון הסביבתי מבוסס מדינת הלאום של אקופיס, מפלגת דע"ם מקדמת את המחשבה על גריין ניו דיל ישראלי-פלסטיני בתוך חזון המדינה האחת. כך או כך, הדמיון הסביבתי-פוליטי בקנה המידה האזורי מעיד כי שינוי האקלים, כמו תהליך הדה-קולוניזציה, דורש היערכות לקראת שינוי תשתיות מקיף במגוון תחומים ובהם אנרגיה, משק המים, תעשייה, חקלאות, דיור ותחבורה, וכן היערכות לקראת תמורה חברתית-תרבותית עמוקה. בראי שינוי האקלים אפשר וצריך להתחיל לדמיין את ההסתגלות התשתיתית והערכית הנדרשת כאן לדה-קולוניזציה, לפרימת מבני הכוח ולסיום השליטה והסכסוך.

על מנת שהדמיון הסביבתי יהווה כלי לשחרור פוליטי של שולטים ונשלטים יש צורך באימון קולקטיבי, ובמרחבים ציבוריים שבהם אפשר להתאמן ולהפעיל את הדמיון הסביבתי יחד באמצעות כלים של ייצור תרבותי, אמנותי, פוליטי וחברתי (Musih 2021). דמיון סביבתי דורש יצירתיות, מחויבות והתמדה גם כשהמצב נראה עגום. בשעה שהמציאות בישראל/פלסטיין גורמת לנו לחשוב שהכוח והשליטה יציבים ומתעצמים, עבודה בכלים של דמיון סביבתי יכולה לסייע ביצירת מוכנות לשינוי. תחת האדישות או החרדה שאנו עלולים לחוש לנוכח אתגרי שינוי האקלים, "עידן המטעים" פורש לפנינו מורשת רב-דורית של עבודה לשחרור מגזענות, ניצול ושעבוד, והישגים שהושגו בזכות מאבקים נחושים, מעורבות וסולידריות. זוהי למעשה האלטרנטיבה הפוליטית היחידה שנותרת.

תוכנית עמיתית מרטיין בובר, האוניברסיטה העברית בירושלים

ביבליוגרפיה

- דגן, און, 2021. "הסכם חשמל תמורת מים: ירדן מתייבשת אבל בעיתונים זועמים", *העין השביעית*, 23.12.2021.
- חסון, ניר, 2022. "זה פרויקט ענק ושנוי במחלוקת. במשרד להגנת הסביבה מתייבשים מאחוריו", *הארץ*, 20.6.2022.
- טופרוב, גדעון, צפריר גרינהוט, ענת לוינגרט, חנן בזק, אורי צוק-בר ועל קחל, 2018. "תזונה מקיימת וביטחון תזונתי בחקלאות בישראל: נתונים כמותיים מגידולי הצומח", *אקולוגיה וסביבה* 9(4), עמ' 18-27.
- ירון, לי, 2022. "ועידת האקלים: זנדברג ומנהיגים מלבנון, עיראק וירדן אימצו הצהרה על שיתוף פעולה", *הארץ*, 8.11.2022.
- לביא-נאמן, מירי, ושחר שלוח, 2022. "רועים ואינם נראים: חוסן, פגיעות ואקלים – הכיבוש בקהילות רועים פלסטינים בשטחי C", *קריאות ישראליות* 2, עמ' 158-191.

מעוז, אילת, 2020. "ברוכים הבאים לאוטופיה של ההון: ישראל, איחוד האמירויות והקפיטליזם של האסון", *תיאוריה וביקורת* 53, עמ' 181-196.

משרד החקלאות ופיתוח הכפר, 2011. אסטרטגיה לפיתוח בר קיימא במשרד החקלאות ופיתוח הכפר – מפגשי שיתוף ציבור בקבוצות בעלי עניין, בית דגן: משרד החקלאות.

קפלן, מוטי, ערן פייטלסון, יואב שגיא, יוסי לשם ויעל מאור, 2022. "הפחתת פליטות גזי חממה: יתרון המבט הכלל-אזורי על פני הסתכלות מקומית צרה", *אקולוגיה וסביבה* 13(3), עמ' 89-91.

רינת, צפיר, 2011. "מומחים מזהירים: על הרשויות בארץ להיערך למחסור עתידי במוצרי מזון חיוניים", *הארץ*, 27.2.2011.

שרה, שחר, 2017. "לעזוב את גן עדן: סביבתנות וקידום שלום בחצי האי סיני", *סוציולוגיה ישראלית* יח(2), עמ' 74-100.

שני, לירון, 2021. *שיטת הערכה: אנתרופולוגיה של טבע, תרבות וחקלאות*, רעננה ושדה בוקר: למדא ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.

- Crosby, Alfred W., 2015. *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Crutzen, Paul, and E. Stoermer, 2000. "The 'Anthropocene,'" *International Geosphere-Biosphere Programme Newsletter* 41, pp.17–18.
- Dajani, Muna, 2020. "Danger, Turbines! A Jawlani Cry against Green Energy Colonialism in the Occupied Syrian Golan Heights," *London School of Economics* [blog post], May 20.
- , 2022. "How Palestine's Climate Apartheid is Being Depoliticised," *Open Democracy*, February 25.
- Davis, Diana K., 2011. "Imperialism, Orientalism, and the Environment in the Middle East History, Policy, Power, and Practice," in Diana K. Davis and Edmund Burke (eds.), *Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa*, Athens: Ohio University Press, pp. 1–22.
- , 2016. *The Arid Lands: History, Power, Knowledge*, Cambridge and London: MIT Press.
- Davis, Heather, and Zoe Todd, 2017. "On the Importance of a Date, or: Decolonizing the Anthropocene," *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 16(4), pp. 761–780.
- Davis, Janae, Alex A. Moulton, Levi Van Sant, and Brian Williams, 2019. "Anthropocene, Capitalocene,... Plantationocene? A Manifesto for Ecological Justice in an Age of Global Crises," *Geography Compass* 13(5), article e12438.
- Englert, Sai, 2022. "East Mediterranean Natural Gas: A Lubricant for Israel's Regional Integration," *American University of Beirut* [blog post], January 7.

- Fairhead, James, Melissa Leach, and Ian Scoones, 2012. "Green Grabbing: A New Appropriation of Nature?" *Journal of Peasant Studies* 39(2), pp. 237–261.
- FAO, 2017. *Near East and North Africa Regional Overview of Food Insecurity 2016*, Cairo: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Gliessman, Stephen R., 2014. *Agroecology: The Ecology of Sustainable Food Systems*, New York: CRC Press.
- Groszlik, Rafi, Ariel Handel, and Daniel Monterescu, 2021. "Soil, Territory, Land: The Spatial Politics of Settler Organic Farming in the West Bank, Israel/Palestine," *Environment and Planning D: Society and Space* 39(5), pp. 906–924.
- Gutkowski, Natalia, 2018. "Governing through Timescape: Israeli Sustainable Agriculture Policy and the Palestinian-Arab Citizens," *International Journal of Middle East Studies* 50(3), pp. 471–492.
- , 2021. "Bodies That Count: Administering Multispecies in Palestine/Israel's Borderlands," *Environment and Planning E: Nature and Space* 4(1), pp. 135–157.
- Haraway, Donna, 2015. "Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin," *Environmental Humanities* 6(1), pp. 159–165.
- , 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, Durham and London: Duke University Press.
- Hughes, Sara Salazar, Stepha Velednitsky, and Amelia Arden Green, 2022. "Greenwashing in Palestine/Israel: Settler Colonialism and Environmental Injustice in the Age of Climate Catastrophe," *Environment and Planning E: Nature and Space* (online).
- Kaminer, Matan, 2022. "The Agricultural Settlement of the Arabah and the Political Ecology of Zionism," *International Journal of Middle East Studies* 54(1), pp. 40–56.
- Lewis, Simon L., and Mark A. Maslin, 2015. "Defining the Anthropocene," *Nature* 519, pp. 171–180.
- Malm, Andreas, and Alf Hornborg, 2014. "The Geology of Mankind? A Critique of the Anthropocene Narrative," *The Anthropocene Review* 1(1), pp. 62–69.
- McKittrick, Katherine, 2013. "Plantation Futures," *Small Axe: A Caribbean Journal of Criticism* 17(3(42)), pp. 1–15.
- Melville, Elinore G. K., 1994. *A Plague of Sheep: Environmental Consequences of the Conquest of Mexico*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Moore, Jason W., 2017. "The Capitalocene, Part I: On the Nature and Origins of Our Ecological Crisis," *The Journal of Peasant Studies* 44(3), pp. 594–630.

- Musih, Norma, 2021. "Bridging Memories: Training the Imagination to Go Visiting in Israel/Palestine," *Visual Studies* (online).
- Rabinowitz, Dan, 2020. *The Power of Deserts: Climate Change, the Middle East, and the Promise of a Post-Oil Era*, Stanford: Stanford University Press.
- Stamatopoulou-Robbins, Sophia, 2018. "An Uncertain Climate in Risky Times: How Occupation Became Like the Rain in Post-Oslo Palestine," *International Journal of Middle East Studies* 50(3), pp. 383–404.
- , 2021. "Climate and Commensuration in Palestine," *Jadalyyia*, April 26 (online).
- Tesdell, Omar, Yusra Othman, and Saher Alkhoury, 2019. "Rainfed Agroecosystem Resilience in the Palestinian West Bank, 1918–2017," *Agroecology and Sustainable Food Systems* 43(1), pp. 21–39.
- Whyte, Kyle P., 2016. "Is It Colonial Déjà Vu? Indigenous Peoples and Climate Injustice," in Joni Adamson and Michael Davis (eds.), *Humanities for the Environment: Integrating Knowledge, Forging new Constellations of Practice*, London and New York: Routledge, pp. 102–119.
- , 2017. "Indigenous Climate Change Studies: Indigenizing Futures, Decolonizing the Anthropocene," *English Language Notes* 55(1–2), pp. 153–162.
- , 2018. "Indigenous Science (Fiction) for the Anthropocene: Ancestral Dystopias and Fantasies of Climate Change Crises," *Environment and Planning E: Nature and Space* 1(1–2), pp. 224–242.
- Yusoff, Kathryn, 2018. *A Billion Black Anthropocenes or None*, Minneapolis: University of Minnesota Press.